

**ИМА ЛИ РОДЪТ СЕМАНТИКА?
(НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ КАТЕГОРИЯТА
РОД НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК)**

*Радостина Колева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

**DOES GRAMMATICAL GENDER HAVE SEMANTICS?
(OBSERVATIONS ON THE GENDER CATEGORY OF
NOUNS IN BULGARIAN)**

*Radostina Koleva
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”*

The present paper deals with the semantics of the lexical-grammatical category of gender in contemporary Bulgarian: the only issue related to that category, which scientists have certain disagreements about. We examine inanimate nouns, nouns that name animals and personal nouns, the last ones being the most challenging ones. We examine points of view of different authors and present our opinion on the formal-semantic opposition in the category.

Keywords: semantics, grammatical meaning, nouns, gender, formal-semantic opposition

Настоящото изследване представя наблюдения, свързани с категорията род на съществителните имена в българския език: семантични особености, брой на членовете на тази категория, формална и семантична немаркираност, семантични взаимодействия, които се откриват в рамките на съществителните имена за лица и др.

Родът в граматиката донякъде пази началната си връзка с естествения (физиологическия) пол. Но езиковата категория род до голяма степен се е разграничила от понятийната категория пол – в природата пол имат само живите същества, а категорията род в граматиката е присъща на всички съществителни в езика – с одушевени и с неодушевени денотати; в природата има мъжки и женски пол и няма „среден пол“, за разлика от граматиката на българския език, в която има три рода – мъжки, женски и среден.

Причината категорията род в много езици да обхваща както одушевените обекти, така и неодушевените имена, се свързва с навивната представа на нашите деди за света – те са смятали, че всяко нещо има душа, одухотворявали са го (Пашов/Pashov 2013: 63).

В рамките на родовостта са се противопоставяли мъжки на женски род. Средният род, от своя страна, представлява отрицание на родовостта, свързано с наличието в езика на явления, които нямат връзка с физиологичния пол. Семантичната опозиция е била *родовост ~ неродовост (субектен род ~ среден род)*, а в рамките на маркираната родовост еквиполентно са се противопоставяли мъжки и женски род (Куцаров/Kutsarov 1999: 369).

Както е известно, категорията род е различна при съществителните имена и при останалите части на речта, при които се среща. При прилагателните, числителните, местоименията и причастията е морфологична, защото при тях формалният критерий е напълно реализиран – прилагателните, завършващи на съгласна, са от мъжки род, завършващите на *-а, -я* са от женски род, а завършващите на *-о, -е* са от среден род. При съществителните, от друга страна, категорията е лексикално-граматична, защото граматичните значения мъжки род, женски род и среден род „се изразяват от морфемите на равнището на лексемата“, т. е. противопоставят се три групи лексеми – съответно от мъжки, женски и среден род, а не словоформи (Куцаров/Kutsarov 1999: 306). За разпределението на съществителните имена в три рода влияе най-вече формалният критерий, за който вече споменахме при прилагателните имена.

В търсене на отговор на въпроса има ли родът семантика, се налага да разгледаме понятието *граматично значение*. Известно е, че то, както впрочем и всяко езиково явление, е двупланово – има план на изразяване и план на съдържание. Съдържанието, от своя страна, не трябва да се разбира буквално, като значение – то може да бъде както семантично, така и структурно. Семантичното съдържание (значението) е инвариантът, онова, което обединява явлението и е налице във всичките му разновидности. Какво е семантичното съдържание, инвариантът на категорията род? Или на всеки от трите рода поотделно? Кой е инвариантът на съществителни като *стол, мъж, кон, бук, сън* и др.? Не се открива

семантика, която обединява тези лексеми. Това кара редица изследователи да твърдят, че родът е лишен от семантични основания. По тази причина А. В. Бондарко търси при рода противопоставяне на формални класове (Бондарко/Bondarko 1976: 37 – 40). Конкретно при разглежданата категория това би означавало, че са налице три групи лексеми – от мъжки, женски и среден род само с ясни формални показатели и без семантика, т. е. имат план на изразяване, но нямат план на съдържание. Но освен семантично, съдържанието може да бъде и структурно. При категорията род е налице структурно съдържание: функция, обвързана с дадена граматична морфема. В този случай функцията е съгласувателна (Куцаров/Kutsarov 1999: 370). Явно част от особеностите на рода се дължат на факта, че морфологичната категория род няма семантично съдържание, а само структурно – служи за целите на съгласуването. Тя е единствената категория в българския език, която има предимно структурно съдържание.

Както вече изтъкнахме, няма инвариантно значение, което обединява всички съществителни от кой да е от трите рода. Другояче стои въпросът при съществителни като *мъж*, *бик*, *старец*, *чичо*, *баща*, *вол* и др. Те имат общо инвариантно значение – назовават одушевени обекти от мъжки пол. От друга страна, съществителни като *жена*, *кобила*, *лъвица*, *героиня*, *девойка* и др. назовават одушевени обекти от женски пол. Според Ст. Георгиев родът се определя от формалния завършек на съществителното име. „При одушевените съществителни имена той отчасти зависи и от принадлежността на предмета към някакъв естествен род, но тази семантична мотивировка не е последователна“ (Георгиев/Georgiev 1999: 243). Тя невинаги е налице при съществителните имена, назоваващи животни. Не при всички животни съществуват названия на мъжкото, женското и малкото животно. Такива наименования откриваме само за най-важните за човека животни.

При категорията род е налице и още едно противоречие: всички други лексикално-граматични категории отговарят на морфологична категория, която има семантика, например лицето при местоименията – най-просто казано, 1 л. е лицето, което говори, 2 л. – лицето, на което се говори, и 3 л. – лицето, за което се говори. На лексикално-граматичната категория род обаче съот-

ветства морфологичната категория род при прилагателните и адективираните части на речта, която е напълно лишена от семантика и това е естествено – не може да имат пол статичните признаци на обектите, а единствено самите обекти, назовани съответно със съществителни имена.

Вече беше отбелязано, че според някои изследователи категорията род е изцяло лишена от семантично съдържание. Други учени обаче откриват семантика при одушевените и най-вече при личните съществителни имена. М. Велева например твърди: „Семантичният признак принадлежност/ не принадлежност към един от двата пола се среща при всички родови грамеми (в рамките на личните имена), поради което може да бъде признат за компонент от съдържателната структура на рода в българския език“ (Велева/Velleva 1998: 14). Ние също се солидаризираме с мнението на тези автори, които откриват семантика при личните съществителни в българския език. Това, което обединява съществителните имена от мъжки род за лица, е фактът, че те назовават лица от мъжки пол. Съществителните лични имена от женски род, от своя страна, именува лица от женски пол. По-късно ще се спрем специално на семантиката на средния род.

По принцип формалната немаркираност винаги е свързана и със семантична. При рода обаче не е така – мъжкият род завършва на съгласна, няма формален маркер, а семантично немаркиран е средният род, който не носи представата за пол. Немаркираният член може да участва в позиции на *неутрализация* – да се използва вместо маркиран член на категорията. Такава употреба няма особен стилистичен ефект. При рода я наблюдаваме, когато със съществителни от мъжки род назоваваме жени според тяхната професия, дейност, звание или длъжност. Поради своята формална немаркираност мъжкият род притежава потенциала да назовава лице изобщо, без оглед на пола. Например, когато назовем жена *инженер Петрова*, това не е обвързано с експресия. Именно при такива употреби може да се говори за неутрализация.

Друг е случаят при така наречената *транспозиция* (или още граматична метафора, преносна употреба на граматичните форми) – „употребата на маркиран член във функциите на друг маркиран член или на главното значение на немаркирания член“ (Куца-

ров/Kutsarov 1999: 304). Ако родът беше напълно лишен от семантика, нямаше да може да се реализира транспозитивно, а Ив. Куцаров (вж. Куцаров/Kutsarov 1999) дава примери за транспозиции именно при категорията род: *докторката Николов* – употребата на женски род вместо немаркирания мъжки род е най-очевидната и безспорна транспозиция при категорията род. Противоречието е явно – от една страна, авторът твърди, че родът няма семантика; от друга – дава пример за употреба на маркиран член вместо главното значение на немаркирания член. Твърди се, че родът е напълно десемантизиран, а от друга страна – притежава значение.

Като говорим за семантиката на категорията род, необходимо е да обърнем внимание и на неличните съществителни. При тях правилото за формално определяне на рода се нарушава единствено от съществителните имена от женски род, завършващи на съгласна, напр. *нощ, мисъл, радост, свежест* и мн. др. Много повече изключения срещаме при личните съществителни – дори сам по себе си, този факт би трябвало да ни подсказва, че при личните съществителни при отнасянето на съществителното към определен род влияят и други фактори (такъв фактор за нас е принадлежността на назованото лице към един от двата пола) (вж. Енглунд/Englund 1998: 15).

Доказателство за разграничението на рода от понятийната категория пол според Ив. Куцаров е фактът, че наименованията на едно и също явление са от различни родове в различните езици. Това обаче се отнася най-вече за съществителни, назоваващи неодушевени предмети и явления. При одушевените в езиците, притежаващи категория род, обикновено родът съвпада с пола.

Безпрепятствената и лесна смяна на рода изглежда е довод в полза на твърдението за липса на категориална семантика. Но варирането по род почти без изключение се среща само при съществителните, назоваващи неодушевени явления. Например съществителното *вечер* в старобългарски е било от мъжки род, а в съвременния български език е от женски род. Съществителни като *вар, жар, гад, газ, кал, пот, прах* и др. в старобългарския език са били от мъжки род, а сега или са от женски род, или имат и мъжкородов, и женскородов вариант с различна семантика (вж. напр. Буров/Burov 1996: 58 – 60).

С оглед целите на настоящото изследване заслужава внимание и въпросът за съществителните имена, назоваващи животни. Характерно за тях е, че семантично немаркиран може да е всеки род, т. е. съществително и от мъжки, и от женски, и от среден род може да назовава вид животно независимо от пола му. Например *кон, лисица, магаре* и др.

Интересни наблюдения за рода прави О. Йесперсен. Неговите обобщения се отнасят за английския език, който според нашето разбиране не притежава категория род. Във връзка със случаите, в които има две отделни думи за мъжко и за женско същество, авторът отбелязва, че едното от тези съществителни „...може да се използва без никакво отношение към пола; или по-скоро [...] думите за общ пол се използват също, за да означат един определен пол, главно мъжки – женският се използва само в случая с някои животни, мъжките на които имат относително малка важност“ (Jespersen/Йесперсен 1993: 189 – 190). Струва ни се, че това наблюдение на Йесперсен е валидно донякъде и за българския език – например при повечето диви животни думата, която назовава мъжкия екземпляр (съответно на български език е от мъжки и рядко от среден род) се използва и за назоваване на вида, напр. *лъв, тигър, слон, вълк, куче* и др. (има и изключения, напр. *мечка, лисица* и др.). При селскостопанските животни обаче, ако женското животно е по-важно за нас (например ако ни дава мляко или яйца и създава потомство), съществителното от женски род се използва и за назоваването на биологичния вид, напр. *овца, коза, крава, патица, кокошка* и др. Това се наблюдава най-често при животните, от които имаме стопанска полза. На български, когато има названия на мъжкото и съответно – на женското животно, има и название на малкото животно, напр. *вълк – вълчица – вълче, лъв – лъвица – лъвче*, като в някои случаи наименованията са суплетивни варианти, напр. *бик – крава – теле*.

Всичко казано дотук цели да докаже, че родът определено има семантика, но само при одушевените (съществителните, назоваващи лица и животни) и най-вече при личните съществителни имена.

Важен е и въпросът за броя на родовете в българския език. Общоприето е мнението, че родът е тричленна категория. По-

различно е становището на П. Костадинова, която говори за петчленна категория род (в нея освен традиционните мъжки, женски и среден род са включени още мъжколичен род и личен род) (Костадинова/Kostadinova 1993 – 1994: 465 – 473). *Личният род* е представен от съществителните от т. нар. *общ мъжко-женски род*. Това са малка група съществителни, които завършват на *-а (-я)* и се използват за назоваване на лица от двата пола, напр. *будала, пияница, симпатяга, хаймана* и др. (вж. Русинов/Rusinov 1978: 94 – 99; Ничолова/Nitsolova 2008: 57; Чакърва/Chakarova 2010: 455 – 468; Чакърва/Chakarova 2011: 324 – 339)¹. Като аргумент за наличието на *мъжколичния род* е отбелязано, че личните съществителни от мъжки род се употребяват не с обикновените числителни бройни, а с т. нар. мъжколични числителни имена – *двама, трима, троица* и т. н. Този род у авторката е представен от личните съществителни от мъжки род. Тя обаче пропуска да коментира факта, че съществителните от обособения от нея личен род, когато с тях се назовават две или повече лица, от които поне едното е мъж, се свързват с мъжколични числителни имена, напр. *двама пияници*, а когато с тях се именуват две или повече лица от женски пол, се използват с обикновени числителни имена, напр. *две пияници*. Т. е. според това с какви числителни се свързват, те могат да се отнесат към мъжколичния или към женския род.

Като цяло родът на съществителните е много разнообразен и противоречива категория – една е спецификата ѝ при неодушевените имена, друга – при съществителните, назоваващи животни, трета – при личните съществителни.

При назоваване на лица според тяхната професия, дейност, звание и т. н. е логично да се използват съществителни от мъжки род и съответстващите им лексеми от женски род². Обикновено тези професии, длъжности или дейности не се изпълняват от деца, затова не съществува съответна лексема за среден род. В подобни случаи може да се говори за противопоставяне между два

¹ Изчерпателен списък на тези съществителни в съвременния български език предлага Кр. Чакърва (Чакърва/Chakarova 2011: 328).

² Обикновено не се употребяват корелати от женски род, а се предпочитат мъжкородовите названия на професии и длъжности, смятани за престижни (процес, който се нарича маскулинизация).

рода – мъжки и женски, а опозицията е двучленна с формално (с родов завършек, а не с граматична флексия!) и семантично маркиран член – *женски род*, и немаркиран – *мъжки род*.

Нашите наблюдения се подкрепят от становището на Ст. Буров, който твърди: „...на системноезиково равнище те (СИЛ³ от мъжки род – б. м., Р. К.) образуват със СИЛ от женски род привативни опозиции според диференциалния признак „пол“ – СИЛ от женски род са маркирани с този признак, докато СИЛ за мъжки род означават ‘липса на данни за половата принадлежност на лицето’“ (Буров/Вугов 2004: 170).

По-нататък авторът отбелязва: „Опозицията между *българин* и *българка* – за разлика от вече коментираната опозиция между *учител* и *учителка* – по признака ‘пол’ е еквиполентна“ (Буров/Вугов 2004: 172). Това означава, че и двата рода са маркирани. В този случай немаркиран е средният род (напр. *българче*).

Личните съществителни от среден род имат две главни функции: 1) да назовават малки (по възраст) човешки същества, като в повечето случаи изразяването на полова принадлежност е ирелевантно (напр. *дете*, *бебе*, *хлате* и др.), но и да именуваат възрастни лица; 2) да изтъкват качества (положителни или отрицателни) на денотата си. С други думи, съществителните имена за лица от среден род имат номинативна и характеризираща⁴ функция, които често се комбинират помежду си. Прави впечатление, че при субстантивите с характеризираща функция експликацията на полова принадлежност най-често е ирелевантна – срв. напр.: *благородие*, *плямпало*, *страшилище* и др., с които могат да се назовават характерни качества и на мъже, и на жени, а понякога и на деца, напр. *Той/ тя/ това дете е голямо мрънкало*. Поначало назоваването на възрастно лице със съществително от среден род най-често е оценъчно, експресивно; докато именуването на дете с такова съществително обикновено е назоваващо, неутрално в

³ СИЛ – съществителни имена за лица.

⁴ Личните съществителни от среден род с характеризираща функция притежават способността да именуваат лица според техни универсални (независещи от пола) качества. Според нас тези субстантиви по семантиката си приличат на съществителните от общ мъжко-женски род като *бараба*, *бабанка*, *симпатия*, *хаймана* и др.

стилистично отношение (по-подробно за семантиката на средния род вж. Колева/Koleva 2017: 44 – 45).

Би могло да се отбележи, че лексикално-граматичната категория род е тричленна само при една група лични съществителни – тези, чиято семантика предполага и съществуването на сродни лексеми от среден род, назоваващи деца – срв. напр.: *българин, българка, българче; гостенин, гостенка, гостенче*. Именно в тези случаи може да се говори за истинска лексикална триада: мъжки род, женски род, среден род⁵.

От друга страна, имаме основание да смятаме, че когато става въпрос за съществителните имена за лица, формално-семантичната опозиция при категорията род е по-коректно да се нарича *половост ~ неполовост* вместо *родовост ~ неродовост*. В рамките на половостта се обединяват мъжки и женски род, а двата заедно се противопоставят на семантично немаркирания среден род. Мъжкият и женският род назовават индивиди, достигнали полова зрялост. Мъжкият род означава мъжкополовост, съответно женският род – женскополовост. Средният род назовава лица, които не са достигнали полова зрялост.

Що се отнася до личните съществителни от типа *писател – писателка*, с които се назовават лица според тяхната професия, дейност, звание, основното противопоставяне е *женскополовост ~ неженскополовост*, с главно значение на немаркирания член – *мъжкополовост*.

В заключение можем да обобщим, че родовата система при личните съществителни имена е формирана на базата на две противопоставяния: *мъжкополовост ~ женскополовост* и *половост ~ неполовост*. Първата опозиция⁶ – *мъжкополовост ~ женскополовост*, е еквиполентна, това е опозицията между маркираните членове на категорията. Втората е привативна – *мъжкият и женският род*, обединени от значението *половост*, се противопоставят на

⁵ При *учител – учителка – учителче* обаче не можем да говорим за същинска триада, тъй като *учителче* не назовава дете и не е неутрална лексема в стилистично отношение.

⁶ На практика теорията за морфологичните опозиции не е напълно приложима при лексикално-граматичните категории, към които спада родът на съществителните имена. При него не става дума за същински морфологични опозиции, т. е. не може да се говори за формално маркиране, за противопоставяне между грамеми.

семантично немаркирания *среден род*. Той, от своя страна, представява специфично отрицание на половостта, дължащо се на съществуването на полово несъзрели индивиди.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бондарко/Bondarko 1976:** Бондарко, А. В. *Теория морфологических категорий*. Ленинград: Наука, 1976. [Bondarko, A. V. *Teoriya morfoloģicheskih kategoriy*. Leningrad: Nauka, 1976.]
- Буров/Burov 1996:** Буров, Ст. *Форми и значение на съществителното име*. Велико Търново: ПИК, 1996. [Burov, St. *Formi i znachenie na sashstestvitelnoto ime*. Veliko Tarnovo: PIK, 1996.]
- Буров/Burov 2004.** *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. Велико Търново: Фабер, 2004. [Burov, St. *Poznaniето v ezika na balgarite. Gramatichno izsledvane na kontseptualnata kategorizatsiya na predmetnostta*. Veliko Tarnovo: Faber, 2004.]
- Велева/Veleva 1998:** Велева, М. Съотношението *род – пол* при съществителните нарицателни имена за лица в българския език. // *Помагало по българска морфология. Имена*. Шумен: Алтос, 1998. [Veleva, M. Saotnoshenieto rod – pol pri sashstestvitelnite naritsatelni imena za litsa v balgarskiya ezik. // *Pomagalo po balgarska morfoloģiya. Imena*. Shumen: Altos, 1998.]
- Георгиев/Georgiev 1999:** Георгиев, Ст. *Морфология на българския книжовен език*. Велико Търново: Абагар, 1999. [Georgiev St. *Morfoloģiya na balgarskiya knizhoven ezik*. Veliko Tarnovo: Abagar, 1999.]
- Енглунд/Englund 1998:** Енглунд, Бр. За съотношението между естествен пол и граматически род в съвременния български език. // *Помагало по българска морфология. Имена*. Шумен: Алтос, 1998. [Englund, Br. Za saotnoshenieto mezhdu estestven pol i gramaticheski rod v savremenniya balgarski ezik. // *Pomagalo po balgarska morfoloģiya. Imena*. Shumen: Altos, 1998.]
- Jespersen/Йесперсен 2007:** Jespersen, O. *Essentials of English Grammar*. Abingdon: Routledge Library Editions, 2007.
- Колева/Koleva 2017:** Колева, Р. „Лексикално-граматичната метафора“ и лексемите от среден род в българския език. // *Словото – идеи, идеали, утопии. Сборник с доклади от Деветнадесетата национална конференция за студенти и докторанти*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017. [Koleva, R. „Leksikalno-gramatichnata metafora“ i leksemite ot sreden rod v balgarskiya ezik. // *Slovoto – idei, idealii, utopii. Sbornik s dokladi ot Devetnadesetata natsionalna konferentsiya za studenti i doktoranti*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2017.]
- Костадинова/Kostadinova 1993 – 1994:** Костадинова, П. Субкатегоризацията на рода – формални, семантични или формално-семантични критерии. // *Български език*, № 5 – 6, 1993 – 1994, 465 – 473. [Kostadinova, P. Subkategorizatsiyata na roda – formalni, semantichni i formalno-semantichni kriterii. // *Balgarski ezik*, № 5 – 6, 1993 – 1994, 465 – 473.]

- Куцаров/Kutsarov 1999:** Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев *Съвременен български език*. София: Петър Берон, 1999. [Boyadzhiev, T., Iv. Kutsarov, Y. Penchev *Savremenen balgarski ezik*. Sofia: Petar Beron, 1999.]
- Ницолова/Nitsolova 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008. [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 2008.]
- Пашов/Pashov 2013:** Пашов, П. *Българска граматика*. Пловдив: Хермес, 2013. [Pashov, P. *Balgarska gramatika*. Plovdiv: Hermes, 2013.]
- Русинов/Rusinov 1978:** Русинов, Р. Съществителни имена от общ граматичен род в съвременния български език. // *Помагало по българска морфология. Имена*. София: Наука и изкуство, 1978, 94 – 100. [Rusinov, R. *Sashtestvitelni imena ot obsht gramatichen rod v savremenniya balgarski ezik*. // *Pomagalo po balgarska morfologiya. Imena*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1978, 94 – 100.]
- Чакърова/Chakarova 2010:** Чакърова, Кр. Бележки върху една група nomina communia в съвременния български и полски език. // *Научни трудове на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, том 48, кн.1, сб. А*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2010, 455 – 468. [Chakarova, Kr. *Belezhki varhu edna grupa nomina communia v savremenniya balgarski i polski ezik*. // *Nauchni trudove na Plovdivski universitet “Paisii Hilendarski”, tom 48, kn. 1, sb. A*. Plovdiv: UI “Paisii Hilendarski”, 2010, 455 – 468.]
- Чакърова/Chakarova 2011:** Чакърова, Кр. Формално-семантична характеристика на съществителните от общ род в съвременния български език. // *Следите на словото. Юбилеен сборник в чест на проф. дфн Диана Иванова*. Пловдив: Контекст, 2011, 324 – 339. [Chakarova, Kr. *Formalno-semantichna harakteristika na sashtestvitelnite ot obsht rod v savremenniya balgarski ezik*. // *Sledite na slovoto. Yubileen sbornik v chest na prof. dfn Diana Ivanova*. Plovdiv: Kontekst, 2011, 324 – 339.]